

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЩОДО ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТУ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ РОЗБУДОВИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

КОЛЬЧАК Юліана Юріївна - студент за ОКР «Бакалавр» юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
УДК: 340.1; 321.01.

В статті розглядається питання, що стосується змісту конституційно-правового положення людини та громадянина. Дан розширений аналіз поняття статусу людини та громадянина в умовах побудови правового держави в Україні.

Ключові слова: статус, фізична особа, юридична особа, соціальний статус, свобода.

Дослідження юридичної природи конституційно-правового статусу визначає першочергове завдання – з'ясувати значення категорії «статус». Етимологічно слово «статус» означає правове становище (сукупність прав та обов'язків) фізичної або юридичної особи [30, с. 626].

У сучасній теорії права існує значна кількість різних за змістом і смисловим значенням підходів до питання правового статусу. З одного боку, це є свідченням неабиякої актуальності цієї проблеми, а з іншого – різноманітність наукових поглядів зумовлює існування таких категорій як «правове становище», «правове положення» тощо, що призводить до понятійної невизначеності та перешкоджає у формуванні єдиного комплексного визначення категорії «правовий статус».

Потрібно підкреслити, що в теорії права існують різні наукові погляди щодо правового статусу та його структурних елементів. Так, В. І. Червонюк до правового статусу відносить сукупність всіх прав і обов'язків [27, с. 482]. А. Б. Венгеров окреслює правовий статус як сукупність прав і свобод, обов'язків

та відповідальності особи, які визначають її правове становище в суспільстві [2, с. 585]. В. В. Лазарев і С. В. Липень стверджують, що правовий статус становлять закріплені в законодавстві права й обов'язки індивіда, а сукупність статутних і суб'єктивних прав і обов'язків називають правовим становищем особи [19, с. 418–419].

Правовий статус особи включає сукупність прав і свобод людини та громадянина, відображених у нормах усіх галузей чинного права.

Правовий статус особи визначається як юридично закріплене положення особи в державі й суспільстві. Він становить систему визнаних і закріплених державою в законодавчому порядку прав, свобод і обов'язків, а також законних інтересів особи як суб'єкта права. Права і свободи є соціальними можливостями громадянина, які визначаються й забезпечуються державою, обов'язки – тільки соціальними можливостями, які виражають претензії держави до громадянина, його поведінки [3, с. 71].

На думку Н. М. Крестовської та Л. Г. Матвеевої, в основі правового статусу лежить фактичний соціальний статус, тобто реальне становище людини в певній системі суспільних відносин. Структурними ж його елементами є: 1) правові норми та принципи, що встановлюють цей статус; 2) правосуб'єктність; 3) основні права та обов'язки; 4) законні інтереси; 5) громадянство (або інший стосунок до країни перебування – без громадянства, іноземне громадянство або підданство);

б) юридична відповідальність [17,с. 133]. Н. І. Матузов та А. В. Малько до структури правового статусу відносять такі елементи: а) правові норми, що встановлюють цей статус; б) правосуб'єктність; в) основні права та обов'язки; г) законні інтереси; г) громадянство; д) юридична відповідальність; е) правові принципи; є) правовідносини загально-го (статусного) типу [24,с. 269].

Основи правового статусу особи – конституційно закріплені права і свободи. Вони становлять відносно невелику частину всіх прав і свобод [14].

Основи правового статусу людини й громадянина як загальний інститут конституційного права містять такі інститути конституційного права: громадянство України; загальна правосуб'єктність громадян України; основні принципи статусу людини і громадянина; основні права, свободи, законні інтереси і обов'язки; гарантії прав і свобод; правовий статус іноземців; право притулку [3, с. 71-72].

Правовий статус особи відображає юридичне закріплення досягнутого суспільством обсягу свободи особи. Він ґрунтується на сучасному вченні про свободу, в підвалинах якого лежать такі ідеї: усі люди вільні від народження, і ніхто не має права відчужувати їх природні права. Забезпечення і охорона цих прав є головним обов'язком держави; свобода особи полягає у можливості робити все, що не завдає шкоди іншій особі; межі свободи можуть визначатися законом, який відповідає праву, а право є мірою свободи; обмеження прав є можливим виключно з метою сприяння досягання загального добробуту в демократичному суспільстві [23].

За характером правового регулювання розрізняють три види правового статусу.

Загальний (конституційний) – це правовий статус, який передбачає основні конституційні права та обов'язки громадянина. Він характеризує загальні та рівні можливості, вихідні позиції всіх тих людей, які є громадянами однієї держави. Цей статус надається найбільшій кількості осіб.

Спеціальний (колективний) – це правовий статус, який надається окремим групам осіб і громадян. Він охоплює особливі, своєрідні (додаткові) права та обов'язки певної

групи суб'єктів. Наприклад, студентів, ветеранів, пенсіонерів, військовослужбовців. Цей статус характеризує «групові» можливості людей.

Індивідуальний (персональний) – це правовий статус, який надається окремій особі чи громадянину правозастосовчими актами. Такий правовий статус характеризує індивідуалізовані юридичні можливості соціального суб'єкта в певній державі.

Усі зазначені правові статуси поєднані між собою. Наприклад, особа може бути одночасно громадянином України (загальний правовий статус), викладачем у вузі (спеціальний правовий статус, передбачений Законом України «Про освіту» від 23 травня 1991 р.), Героєм України (індивідуальний правовий статус, який надається особі правозастосовним актом – Указом Президента України).

За суб'єктним складом розрізняють такі правові статуси: а) фізичні особи – громадянин України, особа без громадянства (апатрид), особа з подвійним громадянством (біпатрид), іноземець, біженець та ін.; б) посадові і службові особи – прокурор, суддя, міністр, голова державного комітету, депутат та ін.; в) особи, які мають особливий спеціальний статус з огляду на специфіку їхніх повноважень і небезпечні умови праці (розвідники).

Щодо структури правового статусу людини і громадянина, то у науці конституційного права сформувалося декілька підходів щодо визначення структури правового статусу особи і громадянина: 1) правовий статус особи передбачає соціально допустимі й необхідні можливості особи не просто як індивіда, а як громадянина; 2) структура правового статусу включає лише правосуб'єктність людини, принципи конституційно-правового статусу людини, права і свободи людини і гарантії їх реалізації, обов'язки людини та гарантії їх виконання, а також громадянство [28].

Наука конституційного права під конституційним статусом людини розуміє загальні, основоположні засади, за допомогою яких у Конституції визначаються основні права, свободи й обов'язки людини і громадянина, а також гарантії їх здійснення, тобто можливість мати, володіти, користуватися та розпоряджатися економічними, політич-

ними, культурними та іншими соціальними цінностями; користуватися свободою дій і поведінки в межах конституції та інших законів [20].

Під конституційним статусом особи розуміють загальні, базові засади, за допомогою яких у Конституції України визначаються основні права, свободи й обов'язки людини та громадянина; гарантії їх здійснення, тобто можливість мати, володіти, користуватися і розпоряджатися економічними, політичними, культурними та соціальними цінностями й благами, а також користуватися свободою дій і поведінки в межах Конституції та інших законів України.

Конституційний статус громадянина – це поняття, яке відображає тільки те, що властиве всім і кожному члену суспільства, і «залишає» за своїми межами все приватне, індивідуальне, що стосується конкретних осіб або їх груп.

Зокрема, на думку Н. Шукліної, конституційно – правовий статус людини і громадянина – це встановлена Конституцією та іншими законами система юридичних параметрів, яка визначає фактичне становище людини і громадянина в суспільстві на конкретному етапі суспільно-політичного розвитку держави [29, с. 164].

Конституційно-правовий статус як категорія сучасного конституційного права може інтерпретуватися як система закріплених Конституцією та законами України фундаментальних і невідчужуваних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, а також сукупність повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб у різних сферах суспільних відносин, що регулюються галузями публічного та приватного права.

Конституція України [1], при висвітленні конституційно-правового статусу людини й громадянина спирається на ліберальну концепцію прав людини. Так у Конституції України із 48 статей II Розділу, що присвячені правам людини і громадянина, 37 стосуються особистих прав та свобод. І тільки 4 статті закріплюють обов'язки громадян.

Взаємозв'язок держави і особи передбачає розкриття змісту понять «людина» і «громадянин».

Людина – родове поняття, що вживається для характеристики певних біологічних рис *homo sapiens*, що виокремився на певній стадії розвитку з біологічного середовища. Під «людиною» у цьому випадку також розуміється, що це єдина жива істота, наділена свідомістю [14].

Людина як суб'єкт права характеризується наявністю правоздатності, яку держава дарувати не може, оскільки має своїм джерелом єдину волю кожного свого члена. Природний характер конституційних прав підтверджують ті з них, які відображають природні властивості людини (наприклад, право на життя, на повагу до гідності, право на особисту свободу, свободу совісті, свободу думки тощо). Відповідно, природні права людини – це найбільш важливі блага і потреби, якими вона володіє лише через свою приналежність до людського роду [11].

Громадянин – позначає фізичну особу, чий правовий статус обумовлений належністю до тієї або іншої держави. Громадяни в кожній країні становлять найчисленнішу категорію населення. Саме вони наділені правами і свободами в найбільш широкому обсязі. Однак якщо права людини випливають із самої її природи і не можуть бути чимнебудь обумовлені, то права громадянина визначаються фактом громадянства [14].

Конституційно – правове розуміння людини тісно пов'язане з категорією «громадянин», яка в ході історії зазнала певних змін. Сьогодні під громадянином розуміється: 1) член держави з республіканською формою правління; 2) активний суб'єкт, що володіє політичними правами; 3) особа, що має стійкий правовий зв'язок з конкретною державою [11].

У сучасному вітчизняному конституціоналізмі громадянин України ототожнюється з особою, яка характеризується наявністю стійкого правового зв'язку з Українською державою, що виражається в сукупності їх взаємних прав і обов'язків. Таке розуміння витікає з легального визначення громадянства в Законі України «Про громадянство України» [12].

Категорія «громадянин» дає змогу встановити відмінність прав громадянина від прав людини. Така диференціація історично

обумовлена поділом держави як політичної організації (права громадянина) і незалежної від неї сфери громадянського суспільства (права людини). У зв'язку з членством громадянина в політичній спільноті, як «активного громадянина», він володіє низкою додаткових прав, пов'язаних із здійсненням політичної влади в суспільстві. Вказуючи на природне походження, категорія «права людини» в конституційних актах акцентує їх невід'ємність і невідчужуваність. У цьому сенсі вони відрізняються від прав громадянина, що належать йому на підставі правового зв'язку з конкретною державою, як публічною організацією суспільства [18].

Розуміння людини як громадянина є надзвичайно важливим у характеристиці її соціальної сутності, її правового становища як особи, яка має правову належність до тієї чи іншої держави, підпадає під дію її законодавства та узгоджує з ним свою поведінку.

Громадянином України, як і будь-якої держави, є не будь-яка людина, а котра проживає на її території, підкоряється державній владі, користується правами і виконує обов'язки. Громадянином України є лише та особа, яка перебуває в особливих правових зв'язках з Україною – зв'язках, що становлять зміст громадянства.

Отже, громадянство є одним із визначальних факторів у характеристиці правового становища особи, одним із найважливіших елементів її правового статусу.

Істотним складовим елементом конституційно-правового статусу особи є інститут прав і свобод людини і громадянина в Україні. Цей інститут слід розглядати в органічному зв'язку з інститутом громадянства, оскільки права і свободи людини і громадянина визначають сутність і зміст правових зв'язків особи і держави.

Під конституційними правами і свободами людини і громадянина прийнято розуміти гарантовану Конституцією та державою міру можливої поведінки або діяльності особи (колективу осіб) з метою задоволення своїх законних потреб та інтересів у політичній, економічній, соціальній, культурній (духовній) та інших сферах суспільного життя.

За своїм змістом права і свободи людини – це право на володіння, користування і роз-

порядження політичними, економічними, соціальними та культурними (духовними) цінностями; за формою вони є видом, способом поведінки або діяльності особи чи колективу осіб у суспільстві з метою задоволення своїх політичних, економічних, соціальних і культурних (духовних) потреб та інтересів.

Система прав та свобод людини і громадянина, що гарантується Конституцією України [1], розроблена з урахуванням відповідних міжнародно-правових актів: Загальної декларації прав людини (1948 р.), Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966 р.), Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Європейської конвенції про права і основні свободи людини (1950 р.), Паризької хартії для нової Європи (1990 р.) та низки інших.

Теорія права й правова практика розрізняють поняття «права людини» і «права громадянина». У першому випадку йдеться про права, пов'язані з самою людською істотою, її існуванням та розвитком. Людина (як суб'єкт прав і свобод) тут виступає здебільшого як фізична особа. За Конституцією України, до цього виду прав належить право на життя (ст. 27), право на повагу до гідності людини (ст. 28), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32) тощо.

Що ж до прав громадянина, то вони зумовлені сферою відносин людини із суспільством, державою, їх інститутами. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є [20].

Беручи до уваги окремі сфери діяльності держави і громадян та керуючись відомими міжнародними пактами й чинною Конституцією України, можна виділити такі групи основних прав та свобод громадян України: 1) громадянські права й свободи; 2) політичні права і свободи; 3) економічні права і свободи; 4) соціальні права і свободи; 5) культурні права та свободи [13].

Права людини, порівняно з правами громадянина, пріоритетні. Адже права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій або іншій державі, а права громадя-

нина – лише на тих осіб, які є громадянами певної країни. Прикладом прав громадянина, закріплених Конституцією України [15], є право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38), право на проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій (ст. 39), право на соціальний захист (ст. 46) тощо [20].

Важливим складовим елементом конституційно-правового статусу людини і громадянина, що закріплює основи взаємовідносин між особою і державою, є обов'язки людини і громадянина в Україні. Обов'язки людини і громадянина тісно пов'язані з її правами і свободами.

Конституційний обов'язок громадянина і людини – це міра обов'язкової поведінки, якої кожний повинен дотримуватись для забезпечення нормального функціонування інших суб'єктів громадянського суспільства [13].

Формою реалізації основних прав можуть бути конкретні правовідносини. Водночас деякі конституційні права й обов'язки громадянина і людини можуть здійснюватись і опріч останніх (таємниця листування, виконання законів тощо).

Уся система прав і обов'язків, їх співвідношення зумовлені об'єктивними потребами та інтересами суспільства з одного боку, й інтересами громадянина і людини – з іншого.

Права і свободи людини і громадянина є однією із найважливіших суспільних цінностей, головним об'єктом більшості конституційно-правових відносин. Ефективність їх виконання, використання та дотримання визначається, врешті їх реальність залежать від рівня їх захищеності, гарантованості.

Отже, важливим елементом конституційно-правового статусу людини і громадянина є гарантії цих прав і свобод. Під гарантіями конституційних прав і свобод людини і громадянина прийнято розуміти систему умов і засобів, юридичних механізмів забезпечення належної реалізації визначених Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина.

Система гарантій конституційних прав і свобод представлена загальними і спеціальними (юридичними) гарантіями. Загальні гарантії визначаються рівнем розвитку основних сфер суспільного і державного життя – політичної, економічної, соціальної, культурної (духовної) та інших.

До політичних гарантій конституційних прав і свобод належать, насамперед, такі основні політичні інститути, як інститут народного суверенітету, форм безпосередньої демократії, політичного та ідеологічного плюралізму, багатопартійності та ін. Економічні гарантії конституційних прав і свобод представлені інститутами власності, економічного плюралізму, свободи підприємницької та господарської діяльності тощо. Соціальні гарантії конституційних прав і свобод передбачають наявність розвинутого громадянського суспільства, соціальної держави, громадського контролю тощо. Культурні (духовні) гарантії конституційних прав і свобод виражені в наявності розвинутої національної культури та культури національних меншин, повагою до прав і свобод як до традиційних духовних цінностей тощо [21].

Практична реалізація конституційних прав і свобод забезпечується двома категоріями гарантій. Це, по-перше, загальні гарантії, якими охоплюється вся сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, спрямованих на практичне здійснення прав і свобод громадян, на усунення можливих причин й перешкод щодо їх неповного або неналежного здійснення, на захист прав від порушень. По-друге, це спеціальні (юридичні) гарантії – правові засоби і способи, за допомогою яких реалізуються, охороняються, захищаються права й свободи громадян, усуваються порушення прав і свобод, поновлюються порушені права [13].

Отже, можна підсумувати, що конституційно – правовий статус людини і громадянина – це встановлена конституцією та іншими законами система юридичних параметрів, яка визначає фактичне становище людини і громадянина у суспільстві на конкретному етапі суспільно-політичного розвитку держави.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається питання, що стосується змісту конституційно-правового положення людини і громадянина. Дано розширений аналіз поняття статусу людини і громадянина в умовах розбудови правової держави в Україні.

SUMMARY

A question is examined in the article, in respect of maintenance of constitutionally-legal position a man and citizen. The thorough analysis of concept status a man and citizen is given in the conditions of construction the legal state in Ukraine.

Література:

1. Административное право / Под ред. Л. Л. Попова.- М.: Юристъ, 2002. – 479 с.
2. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов / А. Б. Венгеров. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Омега-Л, 2006. – 608 с.
3. Годованець В. Ф. Конституційне право України: Навч. посіб. – К: МАУП, 2005. – 360 с.
4. Гулиев В.Е., Рудинский Ф.М. Социалистическая демократия и личные права. – М.: Юрид. лит., 1984. – с. 79.
5. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» – [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
6. Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» – [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
7. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»- [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
8. Закон України «Про звернення громадян» – [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
9. Закон України «Про інформацію» – [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
10. Закон України «Про інформаційні агентства». – [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
11. Закон України «Про ратифікацію Конвенції прав та свобод людини 1960 року» // Голос України. – 1997. – 24 липня.– [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
12. Закон України «Про громадянство України» . – [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
13. Книга: Опорний конспект лекцій Конституційне право України – [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: <http://ukrkniga.org.ua>.
14. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: Навч. посіб. / За ред. В.М. Бесчастного. – К.: Знання, 2008. – 467 с.
15. Конституція України. Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. // Верховна Рада України; Конституція, (відомості Верховної Ради України (ВВР)), 1996, № 30,ст. 141); {Текст Конституції України відповідає тексту, що існував до внесення змін Законом «Про внесення змін до Конституції України» № 2222-iv від 08.12.2004}; – Тлумачення від 25.01.2012, підстава v003p710-12. – Режим доступу: – <http://zakon2.rada.gov.ua>.
16. Кравченко В. В. Конституційне право України: Навчальний посібник.-Вид. 3-тє, виправл. та доповн.- К.: Атіка, 2004- 512 с.
17. Крестовська Н. М. Теорія держави і права: Елементарний курс / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. – 2-ге вид. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2008. – 432с.
18. Ладиченко В.В.. Конституційні основи правового статусу особи // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України . Вип. 165. Ч2. – К. : 2011.
19. Лазарев В. В. Теория государства и права : учебник для вузов / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Юрайт ; ИД Юрайт, 2010. – 634 с.
20. Основи держави і права України [Текст] : підручник / В. Л. Ортинський [та ін.]. – К. : Знання, 2008. – 583 с. .
21. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: Підручник. – К.: Правова єдність, 2010. – 432 с.
22. Сєрьогін В.О. Конституційний принцип гласності у діяльності органів державної влади України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1999. – С. 11 – 12.
23. Совгиря О. В. Конституційне право України. Повний курс [Текст] : навч. посіб. / О. В. Совгиря, Н. Г. Шукліна. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 544 с.
24. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2007. – 768 с.
25. Тодика Ю., Сєрьогін В. Конституційний принцип гласності як гарантія основних прав і свобод громадян // Право України. – 1998. – № 6.
26. Томкіна О. Принцип гласності процедури прийняття правових актів Кабінету Міністрів України / О. Томкіна // Право України.–2004.–№ 9.–С. 28–29.
27. Червонюк В. И. Теория государства и права : учебник / В. И. Червонюк. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 704 с.
28. Шаптала Н. К. Конституційне право України [Текст] : [навч. посіб.] / Шаптала Н. К. , Задорожня Г. В. – Запоріжжя : Дике Поле, 2012. – 479 с
29. Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії і практики) : монографія / Н. Г. Шукліна. – К. : Центр навч. л-ри, 2005. – 312
30. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Т. 5: П–С. – К. : Укр. енцикл., 2003. – 736 с.